

תצלום של עגנון מ-1930 מגלה סיפור מרתק

haaretz.co.il/literature/study/2016-02-26/ty-article/.premium/0000017f-e0c7-d7b2-a77f-e3c7450d0000

גיל וייסבלאי

26 בפברואר 2016

ימי רפובליקת ויימאר הצמיחו מתוכם הרבה מפגשים מרתקים בין יהודים לגרמנים שרק שנים אחדות מאוחר יותר נראו כלקוחים מעולם הדמיון. אחד מן המסקרנים והבלתי ידועים שבהם התרחש דווקא כאן, בארץ ישראל. את המפתח לגילוי של מפגש מעין זה מעניק לנו תצלום דיוקן לא מוכר של ש"י עגנון השמור בארכיונו שבספרייה הלאומית. מטבע הדברים, אוסף התצלומים הגדול בארכיונו של הסופר כולל בעיקר תצלומים משנות חייו המאוחרות. על אף שעגנון אהב לעמוד מול עדשת המצלמה והכיר בחשיבותו של הצילום, לא השתמרו בידינו דיוקנאות רבים שלו משנות חייו הראשונות בארץ. באחרונה, במסגרת פרויקט רישום וסידור התצלומים לקראת שימורם הדיגיטלי, נתגלה הדפס כסף מקורי מתצלום דיוקן של עגנון שצולם ב-1930 ולא היה ידוע עד כה. דיוקן זה, באיכות טכנית מעולה, היה חידוש מרענן בתוך קבוצת התצלומים מאותה תקופה שרובם כבר פורסמו. מי צילם דיוקן זה ומה היה טיב קשריו עם עגנון?

את הרמז הראשון סיפקה לנו הערה כתובה בעיפרון בגב התצלום בכתב ידה של אמונה ירון ז"ל, בתו של עגנון: "תמונה שקלאוס צילם". שמו של קלאוס כצלם נזכר בהקשר לדיוקן דומה של עגנון שראה אור בספר ההתכתבות בינו לבין רעייתו: "אסתרליין יקירתי". פרטים נוספים על אותם תצלומי דיוקן אפשר למצוא במכתב ששלחה אסתר עגנון לבעלה מבת גלים ב-28 במאי 1930. לעגנון, ששהה באותם הימים בלייפציג משגיח על הדפסת כתביו שם, היא כתבה: "הילדים התרגשו והתנפלו עלי בשמחה. הבאתי להם את מכתביך שנועדו להם וכן דבר הרבה יותר נהדר: שלוש הגדלות נהדרות שהכין ד"ר קלאוס מתצלומיך. מפליא כמה הן טובות ויפות. אף פעם לא אמרו לי תצלומים כל כך הרבה. גם הילדים צחקו מרוב שמחה".

מכתב זה מספק לנו אפוא את התאריך הכמעט מדויק שבו הופקו תצלומי דיוקן אלה, מאי 1930. אך מיהו אותו "ד"ר קלאוס"? בהערה שכתבה אמונה ירון לאחת מן האיגרות של עגנון לרעייתו, איגרת שעוד תוזכר בהמשך הדברים, אנו מקבלים פרטים מעט תמוהים על זהותו של אותו אדם: "[...] ד"ר קלאוס, גרמני שישב כמה שנים בארץ. הוא היה פילוסוף, תלמידו של הוסרל, וכאן היה אנתרופולוג וצלם. צילם הרבה תמונות של עגנון. קלאוס בא לכאן כדי לחקור את חיי הערביים וכאן התאסלמו הוא וידידתו". וכדי להוסיף למסתורין האופף סיפור מוזר זה סיימה אמונה ירון את דבריה בצינה כי "לפי מה שסיפר לי הפרופ' [גרשם] שלום הרבו בשעתו לדון עליו בחוגים הירושלמים; רבים חשבו שהוא מרגל" (אסתרליין יקירתי, עמוד 196). למרבה הפלא, בהערה זו לא נזכרה העובדה המעניינת ביותר בקורות חייו של קלאוס שהיא, כנראה, זו שגרמה לרינונים של ה"חוגים הירושלמים" עליו.

את דמותו של קלאוס ניסה לפצח הסוציולוג הגרמני פטר ויינגרט במחקר מקיף שפירסם ב-1995 תחת הכותרת "חיים כפולים" (Doppel-Leben). מביוגרפיה זו ומן המאמרים הרבים ההולכים ומתפרסמים על אישיותו החידתית, נפרשת לפנינו דמותו של ד"ר לודביג פרדיננד קלאוס, שנולד ב-8 בפברואר 1892 בעיר אופנבורג, גרמניה. בימי מלחמת העולם הראשונה גויס כצוער לחיל הים הגרמני, אך עד מהרה שוחרר מטעמי "חוסר התאמה". את כישוריו ניתב כבר מנעוריו להתעניינות בלתי פוסקת במקורו של הגזע הארי. קלאוס האמין כי הארים הם בני הגזע העליון וקשריו עם הגזע הנורדי עוררו בו סקרנות רבה.

ש"י עגנון, 1930 צילום: לודביג פרדיננד קלאוס

אדמונד הוסרל, אבי תורת הפנומנולוגיה, היה בעיני קלאוס לא רק מורה אלא גם ידיד נפש. תקופת לימודיו באוניברסיטת פרייבורג והקירבה אל הפילוסוף הנערץ היו לו אחד מן הפרקים המשמעותיים ביותר בחייו. לאחר שרעייתו של קלאוס זנחה אותו לטובת אחד מחבריו זמן קצר לאחר נישואיהם, ערך הוסרל הכרה בינו לבין אחת מתלמידותיו הצעירות מרגרטה לנדא.

הקשר בין קלאוס למרגרטה לנדא, בת למשפחת יהודים מומרים, היה בתחילה על בסיס עניינם המשותף באנתרופולוגיה ובחקר הגזע הארי. למרבה הפלא, על אף העניין המשותף של השניים במקורות הגזע הנורדי, הם החליטו, לקראת סוף שנות העשרים, לצאת למסע מחקר אנתרופולוגי דווקא במזרח התיכון.

כאשר הגיעו לנדא וקלאוס לירושלים בשנת 1927, לאחר שהות קצרה במצרים ובארצות השכנות, הם הוקסמו מן העושר של הנוף האנושי שנגלה לפניהם. תוכניתם היתה להתחיל את מחקרם בקרב ערביי ארץ ישראל ומכאן להמשיך אל עמאן ואל שבטי הבדווים המדבריים.

ככל הנראה, אסתר עגנון סייעה למרגרטה לנדא בלימודי הערבית שלה עם בואה לארץ. רעייתו של עגנון החלה ללמוד ערבית עוד בהיותה חברה צעירה בתנועת הנוער הציונית "בלאו וייס" בעיר הולדתה קניגסברג. מאוחר יותר, עם עלותה לארץ, המשיכה להשתלם ב"מכון למדעי המזרח" שבאוניברסיטה העברית אצל פרופ' יוסף הורוביץ. ד"ר קלאוס ביקש לזרז ככל האפשר את לימודי הערבית של לנדא, מתוך תקווה כי היא תצליח לפתוח לפניו את סגור שעריהם של ההרמונות ואוהלי הנשים המוסלמיות שאת אורח חייהן ביקש לחקור.

במקביל, הוא יצר קשרי ידידות קרובים עם אינטלקטואלים יהודים בירושלים ובהם גם ש"י עגנון, שכנראה עורר בו סקרנות יוצאת דופן. שותפתו של ד"ר קלאוס, שכונתה בפי בני הזוג עגנון "הגברת לנדא קלאוס", מצאה באסתר עגנון חברה נאמנה שבה יכלה לא רק להיעזר בידיעת הערבית, אלא ידידותם שימשה גם כיסוי למסעות שערכה בסתר אל אוהלי הבדווים.

Muhammad Ferîd el-Almâni
(Dr. Ludwig Ferdinand Clauß)

ד"ר לודוויג פרדיננד קלאוס במלבוש ערבי

גן הילדים המאולתר שפתחה מרגרטה קלאוס בירושלים למשך תקופה קצרה היה גם הוא חלק מ"סיפור הכיסוי" שנבנה סביב שהותה המסתורית בארץ. העניין ברעיון הציוני שהתעורר לזמן מה במרגרטה לנדא, ייתכן שגם בהשפעת אסתר עגנון, דוכא עד מהרה על ידי שותפה למסע המחקר שסחף אותה בהתלהבות לחדור אל תוך החברה המוסלמית.

לקראת סוף תקופת שהותם המשותפת בארץ החליטו לנדא וקלאוס שאין להם כל ברירה אלא לקבל על עצמם את דת האסלאם כדי לרכוש באופן מוחלט את אמונם של הערבים. הידיעה על התאסלמותה של מרגרטה לנדא היכתה בתדהמה את אסתר ו"ש"י עגנון, שבתמימותם לא הבינו את מטרת בואה האמיתית לארץ. במכתב ששלח עגנון לרעייתו אסתר ב-27 במארס 1930, עוד בטרם קיבל לידי את תצלומי דיוקנו מעשה ידי ד"ר קלאוס, הוא הגיב בחריפות בלתי רגילה על הידיעה בדבר התאסלמותה של מרגרטה לנדא: "הגברת קלויז שוה את הערביים והערביים שוים את הגברת קלויז. מקוה אני שלא תמליט ערביים שופכי דם. את מי שאני איני סובל אף הקדוש-ברוך-הוא אינו סובל, לפיכך טאטא אותה לתוך הערביים" (אסתרליין יקירתי, עמוד 195).

ואולם, אסתר עגנון כנראה התקשתה לנתק כליל את קשריה עם מרגרטה לנדא וסירבה להפנות לה עורף כפי שהיה אפשר ללמוד מדבריו הקשים של עגנון, שפצעי פרעות תרפ"ט טרם הגלידו בנפשו. במכתב ששלח אל אסתר עגנון ביוני 1930 הוא ציין לפניה במפורש: "בנוגע לקלויס ופילגשו. כמדומני שלא נכון לבוא עמהם בדברים. הם עברו לאויבינו. אף-על-פי שהם אומרים שעושים זה לתכלית עבודתם, אף-על-פי-כן הייתי אני מתיירא לבוא עמהם בדברים [...] מי יודע איזו צרות יגרמו לנו חס ושלום" (אסתרליין יקירתי, עמוד 234).

באפריל 1931 חשו ד"ר קלאוס ומרגרטה לנדא כי מיצו את מחקרם בארץ ישראל ושובו לגרמניה. זמן קצר לאחר מכן הצטרף קלאוס כחבר למפלגה הנציונל-סוציאליסטית. שמה של שותפתו למסע המחקר נפקד מן הספר שפירסם ב-1933, "כבדווי בין הבדוויים", כנראה בשל מוצאה היהודי. ספר זה, שסיכם את מחקרו האנתרופולוגי של קלאוס בקרב המוסלמים, היה אחד משורה ארוכה של פרסומים מדעיים פרי עטו שראו אור בשנים הבאות.

קלאוס התקבל כמרצה מן המניין באוניברסיטת ברלין ועם עליית היטלר לשלטון הוא היה אחד מן התיאורטיקנים החשובים של תורת הגזע ועמד בראש המכון לחקר הגזע הארי. במכתב ששיגר באופן אישי אל אדולף היטלר בדצמבר 1937 הוא ביקש העלאה במשכורתו על סמך התועלת העצומה שמביאים מחקריו האקדמיים לרייך השלישי, ובמיוחד בניסוח חוקי הגזע שבהם הובאו ציטוטים נרחבים מכתביו. התיאוריה שלו על "הפסיכולוגיה של הגזע" רכשה לו תלמידים ומעריצים רבים וספריו היו לרבי-מכר. יחד עם זאת, מדענים אחרים בשירות הרייך הביעו נגדו ביקורת זהירה, מתוך רצון לבסס את תורת הגזע על ממצאים ביולוגיים ולא על תורת הנפש.

בשיא הצלחתו נישא קלאוס בשנית לבת אצולה פרוסית מיוחסת. אך גם עם רעייתו השנייה, מכתילד פון ווכנוף (Mechthild von Wuchnow), עלו עד מהרה היחסים על שרטון. ויכוחים מרים בין בני הזוג ניטשו סביב המשך קשריו של קלאוס עם עוזרת המחקר הנאמנה שלו מרגרטה לנדא. מערכת היחסים המקצועית והאינטימית בין השניים המשיכה להתקיים בסתר במשך כל אותן שנים. מוצאה היהודי של לנדא לא נסתר מעיני רעייתו של קלאוס, שהלשינה לאחד ממתנגדיו באקדמיה על הקשרים האסורים שקיים בעלה ובכך ביקשה גם לשים קץ לנישואיהם.

פרופ' ולטר גרוס, אנטישמי קנאי שעמד בראש המחלקה לטוהר הגזע במפלגה הנאצית, החליט מיד להעמיד לדין את קלאוס. בדברי ההצטדקות של קלאוס בעת השימוע שנערך לו הוא הגדיר את מרגרטה לנדא כדוגמה לבת הגזע היהודי שאותה החזיק בתנאי מעבדה לצורך בדיקות וניסויים מדעיים. על אף

שתלונה זו היתה סדק ראשון במעמדו של קלאוס לא ננקטו נגדו כל צעדים מעשיים. רעייתו המשיכה לפנות במכתבי הלשנה ארסיים לגורמים שונים בצמרת המפלגה במטרה לחסלו.

מכאן ואילך הלכה והתהדקה הטבעת סביב קלאוס. החל מ-1941 מרגרטה לנדא נעצרה ונחקרה פעמים אחדות, אך קלאוס — באמצעות מעריציו הרבים באס-אס ובצמרת המפלגה, הצליח לשחררה תוך פיזור ענני ערפל על כל הנוגע ליחסיו עמה, שעוררו יותר ויותר חשדות.

בדצמבר 1942 זומן קלאוס במפתיע אל "הבית החום" במינכן, שם הועמד לדין המפלגה על יחסיו האינטימיים עם יהודייה. אל מול פניו ההמומות נקרע לגזרים כרטיס החבר שלו והוא סולק באופן רשמי מן המפלגה הנאצית. ואולם, קשריו של קלאוס איפשרו לו לקבל משרה בכירה בשורות הצבא הגרמני כמדען וחוקר גזע הודות להמלצתו החמה של היינריך הימלר. לפני שיצא אל המזרח כקצין באחת מיחידות האס-אס דאג קלאוס לבנות מקלט תת קרקעי לאהובתו היהודייה בחורשה שעל יד ביתו.

בשנים הבאות היה קלאוס שותף לניסויים אכזריים בבני אדם שבוצעו במסגרת היחידה למחקרים אנתרופולוגיים, בעיקר באיזור הבלקן. בתום המלחמה, כאשר נלקח בשבי האמריקאים, הצליח ליצור קשר עם מרגרטה לנדא ששרדה בזכותו. על אף שלא ידעה דבר על מעלליו בשורות האס-אס סייעה עדותה לשחרורו המהיר, ובפברואר 1948 היה קלאוס לאזרח חופשי. הוא הקים במינכן את ה"ארכיון לחקר הפסיכולוגיה של העמים", מעין מכון מחקר אנתרופולוגי שבו המשיך במחקריו מחוץ לאקדמיה, ששעריה ננעלו לפניו בשל עברו הבעייתי. קלאוס המשיך להתגורר במערב גרמניה עד למותו בינואר 1974. זמן קצר לפני מותה, בשנת 1979, הגישה מרגרטה לנדא ל"יד ושם" בקשה רשמית להכיר בקלאוס כחסיד אומות עולם. למרבה ההפתעה היא נענתה בחיוב.

העניין שגילה קלאוס ביהודים ובארץ ישראל לא שכך גם לאחר המלחמה. בפברואר 1953 הוא שיגר למרטין בובר בירושלים מכתב ברכה נרגש לרגל יום הולדתו השבעים וחמישה. בנימה מתרפסת, עטויה מליצות נפוחות, ציין לפני הפילוסוף היהודי הנערץ עליו כי הוא זוכר לטובה את שנות שהותו בירושלים ובמיוחד את קבוצת הידידים היהודים שסייעו לו אז במחקריו. בראש הרשימה ציין קלאוס את שמותיהם של המזרחן פרופ' יוסף יואל ריבלין ואת הסופר שמואל יוסף עגנון ורעייתו אסתר.